

3. Stordriftsmyten

Det er størrelsen som teller.



Fra:

Esper Lebeland og Sven Arne Lie:

En nasjon av høythinner

- Ny mætte og en løgn
om norsk landbruksprodukt

(Manifestet forter, 2013)

EN AV DE SLAPPESTE mytene i norsk landbrukspolitisk debatt er som henter fra et pubertetssprengt gutterom: Det er størrelsen som teller.

Oversatt til norsk jordbruk betyr dette at større gårder skal gi oss mer mat, til en lavere kostnad for både samfunn og forbrukere. I tillegg er det bra for jordbruket som næring.

En av grunnsteinene i de siste tiårenes landbrukspolitikk er en forventning om at økt volum gir økt lønnsomhet. Å opprettholde mindre bruk har langt på vei blitt redusert til et spørsmål om bosetningsmønstre og distriktpolitikk, ikke om matproduksjon.

Det er en rådende oppfatning at de mindre brukene er avhengige av tilskudd for å overleve, og at de derfor først og fremst tjener til å oppfylle politiske målsettinger om kulturlandskap og levende bygder.

Politikere som vil opprettholde en variert bruksstruktur, har i tråd med denne oppfatningen blitt stilt overfor det Bjarne Håkon Hanssen for et tiår siden karakteriserte som et «dilemma»:

«Både mitt parti og andre som gjerne vil opprettholde et småskalalandbruk over hele landet, står overfor et dilemma. Men fordi det er urealistisk å tenke seg en økning i overføringene til landbruket, må vi gjøre noen valg. Unnlater vi å

prioritere yrkesbøndene, foretar vi også et valg som vil få betydning for bosetningen.»⁵⁸

Hanssens forsøk på å lansere en «landbrukets catch 22» falt under et debattmøte i Lånke, et tettsted i Stjørdal kommune i Nord-Trøndelag, i januar 2000. Kjell Magne Bondeviks første regjering, der sittende landbruksminister Lars Peder Brekk var fiskeriminister, hadde nettopp lagt fram sin stortingsmelding om landbruket.

Det var ikke hverdagskost som sto på menyen. En landbruksmelding legger linjene for landbrukspolitikken de neste ti til femten årene. Arbeiderpartiets landbrukspolitiske talsmann, Bjarne Håkon Hanssen, som to måneder senere skulle bli landbruksminister i Jens Stoltenbergs første regjering, var saksordfører for meldingen.

Nå skulle han forberede bøndene i Lånke på nye tider.

«Noen tusen norske bønder må finne seg annet å gjøre for at det skal bli levelige kår for de som skal fortsette å produsere mat. Politikerne ser seg ikke råd til å holde liv i alle de 75 000 brukene som ennå er igjen i landet.»⁵⁹

Slik oppsummerte Adressavisens journalist debatten i Lånke. Å opprettholde rammen for overføringer var uaktuelt. Resepten for å få bukt med såkalte «måneskinnsbønder» var ifølge avisa «en form for utsalting»: Mindre tilskudd skulle frata dem lystet til å drive jordbruk.

Regjeringen la i meldingen opp til en omfattende strukturrasjonalisering, en konsentrasjon i færre og større bruk. Dette ble presentert som en økonomisk nødvendighet, og opposisjonspartiene slo ting om meldingen.⁶⁰

«Vi har i altfor stor grad premiært 'smått og koselig' de senere årene. Når vi nå ser at den ene profesjonelle melkeproducenten etter den andre gir seg, er det på tide å ta skjeen i en annen hånd,» slo Høyres næringspolitiske talsmann, Ansgar Gabrielsen, fast.⁶¹

Hanssen fulgte opp med å slå fast at «det er greit at noen praktiserer en grønn livsstil, dyrker jorda og holder på med noen dyr». Men nå var man «nødt til å tenke på dem som forsøker å leve av det gården kaster av seg».

Endelig skulle man få tatt et oppgjør med disse småbøndene, drevet av filosofien om en «grønn livsstil», som sto i veien for vekst og velstand i jordbruket. Den tilskuddsfinansierte livsstilen skulle ikke lenger bremse for yrkesbøndenes inntekter. Det var det lønnsomme industrilandbruket det skulle ryddes plass for. De som var villige til «å satse», skulle gå mot en ny vår.

Daværende statssekretær Jan Erik Sundby (K-F) i Landbruksdepartementet bekræftet under møtet at regjeringen ønsket seg færre og større melkebruk. Det var imidlertid bare Høyres Ansgar Gabrielsen som satte tall på reduksjonen. Han så for seg en nedgang i antall aktive bønder fra 75 000 til 50 000 de neste 15 årene, altså innen 2015.

Få har vært like åpen rundt iveren etter å strukturrasjonalisere norsk melkeproduksjon som Venstres Lars Sponheim, mannen som rykket inn i Landbruksdepartementet etter et intermezzo med Bjarne Håkon Hanssen.

To år etter møtet i Lånke varslat landbruksminister Sponheim en omfattende reduksjon i antallet melkebruk.

Utfordringen var, mente Sponheim, å sikre «rammebetingelser for neste generasjon melkebønder som vil binde opp millioner i investeringer og ha tillit til at det er mulig å leve fornuftig av dette de neste 20–30 årene framover». ⁶² Det var derfor tid for en god dose ærlighet: «Det vil måtte bety – og jeg tror det er riktig å være så ærlig, selv om det aldri har vært god latin i landbruket å snakke så ærlig om det – at det ikke er mulig å bygge videre på en struktur basert på 13–14 melkekyr, som vi har i dag. De som skal bygge og satse for en ny generasjon melkeproduksjon, må nok få et høyere produksjonsvolum. Det betyr at kvoter må over på færre bønder.»

Det handlet om *realisme*. Om å gi bondene mulighet til «å skaffe seg større inntekter».

Halvparten av alle melkeprodusenter skulle bort. En gjennomsnittlig melkebonde hadde i 2000 14 kyr. Over 11 000 av landets om lag 20 000 melkeprodusenter hadde 14 kyr eller færre. ⁶³ Dette var ikke liv laga. Det var ikke lønnsomt.

I den forrige stortingsmeldingen om landbruket, den som ble diskutert på Lånke i januar 2000 og vedtatt av Stortinget senere samme år, slås det fast at «det er klare stordriftsfordeler i melkeproduksjonen». Det trengs derfor en «moderat strukturutvikling for å sikre produsentene økonomiske vilkår som kan bidra til fremtidig rekruttering til melkeproduksjonen». ⁶⁴

Moderat ble den varslede nedbyggingen strengt tatt ikke. Det var Sponheims mål som skulle legges linjen.

- På ti år har antallet melkebruk blitt nær halvert, fra 20 493 i 2000 til 11 929 i 2010. ⁶⁵
- En gjennomsnittlig melkeprodusent hadde i 2000 14 kyr og produserte om lag 76 000 liter melk; i 2010 var det 21 kyr og 133 000 liter. ⁶⁶
- Mens 38,5 prosent av norske melkekyr i 2000 sto i fjøs med besetninger under 15 kyr, var denne andelen i 2010 redusert til 15,4 prosent. Antallet kyr i besetninger på mer enn 20 hadde økt fra 30,6 til 63,6 prosent. ⁶⁷
- På tross av at rekrutteringen skulle sikres gjennom en «moderat strukturutvikling», økte gjennomsnittsalderen blant norske bønder i samme periode fra 48 til 50 år. ⁶⁸
- For landbruket som helhet har antallet bruk blitt kraftig redusert, men ikke til 50 000, slik Høyres Ansgar Gabrielsen anydet. Høyres mål ble overoppfylt. Norsk landbruk anno 2011 består av under 45 000 bruk. ⁶⁹ Mye takket være nedgangen i antall melkebruk.

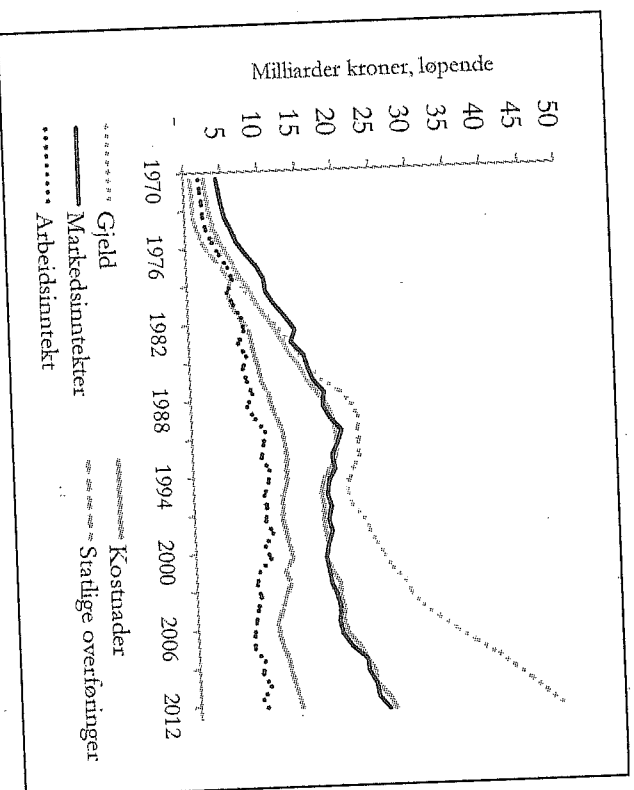
Det gikk altså slik det ble varslet i meldingen og på møtet i Lånke. Bjarne Håkon Hansen og Lars Sponheim fikk viljen sin igjennom, og antallet melkebruk ble halvert.



Det uttalte målet i landbruksmeldingen fra 2000 var altså å bedre lønnsomheten i jordbruket og gjøre produksjonen mindre avhengig av tilskudd. Dette skulle skje ved å sentralisere produksjonen til færre og større bruk. Økonomien i næringen skulle bli bedre.

Produksjonen har blitt sentralisert, men hva har egentlig skjedd med lønnsomheten?

Figuren under viser utviklingen i jordbrukets totale gjeld, produksjonskostnader, markedsinntekter, statlige overføringer og arbeidsinntekter, i løpende kroner fra 1970 til 2012. Tallene er i milliarder.



KILDE: TOTALKALKYLEN 2013⁷⁰

Avstanden mellom gjeld, overføringer og arbeidsinntekt har økt, særlig de siste 20 årene. Legg også merke til at produksjonskostnadene i sektoren er høyere enn markedsinntektene. Dette har skjedd samtidig som stordriftstrangen i stor grad har definert landbrukspolitikken.

La oss da se på avhengigheten av tilskudd, og hvordan dette har utviklet seg i en periode preget av overgang til færre og større bruk.

Først en aldri så liten avklaring: Det refereres ofte til at overføringene til jordbruket i jordbruksavtalen ligger rundt 12 milliarder kroner, at jordbrukets inntekter ligger rundt 30 milliarder, og at en tredel av bondens inntekter kommer fra overføringene. Dette regnestykket tar ikke hensyn til produksjonskostnadene. Fjerner du kostnadene, får du andre tall. Dette er ikke minst relevant for å forstå svakheter ved antagelsene om stordriftsfordeler, som forutsetter at inntektene øker mer enn produksjonskostnadene ved økt driftsomfang.

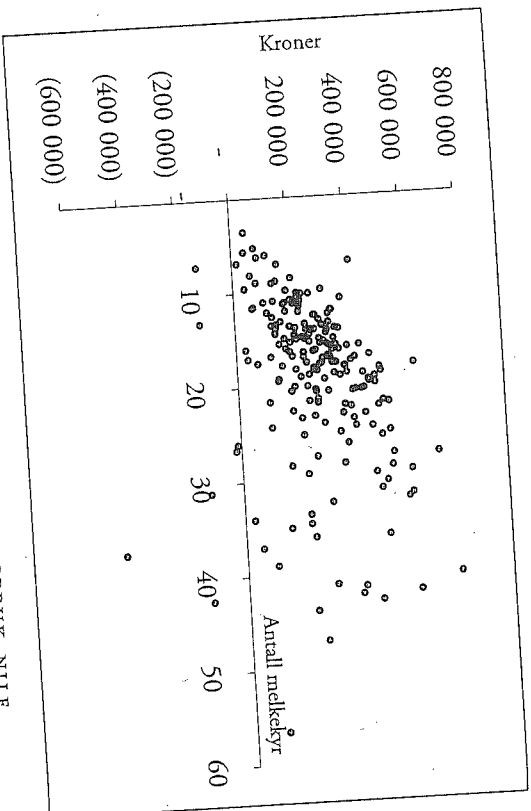
På midten av 1970-tallet utgjorde overføringene fra staten om lag 65 prosent av arbeidsinntektene per årsverk, etter at kostnadene var trukket fra. I dag, med langt færre og større bruk enn på 1970-tallet, mottar gjennomsnittsbonden mer i overføringer fra staten enn han eller hun tar ut i arbeidsinntekt totalt.⁷¹

Organisering av produksjonen i større og færre bruk har med andre ord ikke ført til økt lønnsomhet og mindre avhengighet av overføringer for jordbruket totalt.

Så hva med den økonomiske situasjonen for de enkelte brukene?

Figuren på neste side viser størrelse og inntekt⁷² per bruk for 201 norske melkebruk, basert på tall fra 2008.

Hver prikk representerer ett gårdsbruk. Jo lenger til høyre prikken står i figuren, jo flere melkekyr har det enkelte bruket. De aller minste har 5–6 kyr, mens de aller største har nesten ti ganger så mange. Jo høyere opp på figuren bruket ligger, jo høyere inntekt har det. Ligger et bruk under streken, har det negativ inntekt.



KILDE: DRIFTSGRANSKINGER I JORD- OG SKOGBRUK, NILF

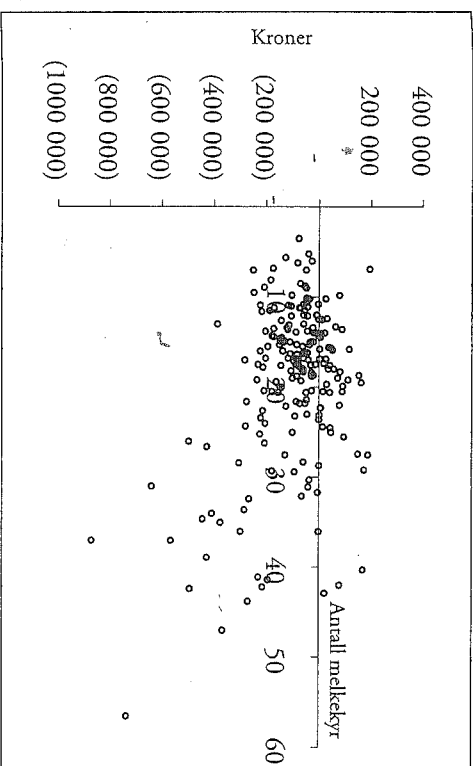
Hvis antagelsene om at lønnsomheten vil øke med størrelsen stemmer, da skal de større gårdsbrukene, som plasserer seg lengst til høyre, ha høyest inntekt og dermed plassere seg høyere opp enn de mindre. Motsatt skal de minste brukene til venstre plassere seg lenger nede.

Figuren viser ikke et enydig mønster. Det er stor variasjon, både for større og mindre bruk. Særlig brukene med mer enn 15 melkekyr er spredt både høyt opp og langt nede i figuren.

Så kan det innvendes at det i denne figuren ikke tas hensyn til tilskuddene. At mindre bruk ikke er økonomisk bærekraftige, at inntektene holdes kunstig høye ved hjelp av tilskudd, at de ikke ville ha overlevd uten dem og at de små brukene derfor kommer bedre ut i oversikten enn de ellers ville ha gjort.

La oss da se på hva slags inntekt de samme brukene, i en tenkt situasjon, ville hatt dersom tilskuddene ble fjernet over natta.

Figuren under er bygd opp nøyaktig som den forrige, med en prikk for hvert gårdsbruk. Jo lenger til høyre i figuren, desto flere melkekyr. Jo høyere opp, desto høyere lønnsverne. Når vi nå har fjernet de politisk styrt tilskuddene, skulle alt ligge til rette for å få fram lønnsomheten på de store brukene.⁷³



KILDE: DRIFTSGRANSKINGER I JORD- OG SKOGBRUK, NILF

Stordrift kan man vel snakke om for enkelte av brukene, i det minste i norsk sammenheng. Men hvor ble det av de økonomiske fordelene ved å drive stort?

Disse figurene gir selvsagt ikke et fullstendig bilde av norsk melkeproduksjon. Det er likevel noe som skurrer når man ser dem opp mot forutsetningen i landbruksmeldingen fra 2000, om at «det er klare stordriftsfordeler i

melkeproduksjonen», der det antas at kostnadene per produserte enhet går ned når brukene blir større.

Når tilskuddene fjernes fra inntektsgrunnlaget for de 201 brukene, er det altså ikke nødvendigvis de små, men like gjerne de store brukene, som har det største fallet i lønnsvevne. De store, rasjonelle brukene ser ut til å ha jevnt over et betydelig økonomisk underskudd uten tilskudd.

«Vi har i altfor stor grad premiert 'smått og koselig' de senere årene,» konkluderte altså Ansgar Gabrielsen i 2000.

Sitatet er ikke unikt. Da Stortinget i juni 2011, mer enn ti år senere, diskuterte årets jordbruksoppgjør, i oppraket til en ny landbruksmelding, konkluderte Fremskrittspartiet med Torgeir Trædal med at «det er viktig og nødvendig med omstilling til større og mer effektive enheter for å sikre at jordbruksnæringen blir mer framtidssrettet og mindre avhengig av overføringer». ⁷⁴

Her forutsettes det igjen at store bruk er mer effektive og lønnsomme enn mindre bruk. I mange tilfeller kan det altså være motsatt.

La oss se på en annen gjennomgang av forholdet mellom størrelse og lønnsomhet. I 2010 undersøkte Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (Nifl) økonomien hos store melkebruk i Norge, bruk med mellom 30 og 70 melkekyr. ⁷⁵ Målet med undersøkelsen var nettopp å se på påstanden om at økt produksjonsomfang på de enkelte brukene er en viktig faktor for å bedre økonomien i melkeproduksjonen.

Nifl konkluderte med at «til tross for at de undersøkte melkebruka hadde relativt stor produksjon, klarte de ikke å utnytte mulighetene til å senke kostnadene per produserte enhet».

De sammenlignet også inntektene ved disse brukene med andre gårdsbruk med vesentlig færre melkekyr. Målt per liter omsatt melk hadde de store enkeltbrukene lavere inntekter og høyere kostnader enn sandrifter av samme størrelse og mindre enkeltbruk med færre kyr. I rapporten vises det blant annet til en gruppe store bruk som på tross av årlige tilskudd på nær en million kroner satt igjen med en timeinntekt på 23 kroner.

I januar 2011 offentliggjorde også Tine en rapport om lønnsomheten ved store bruk, avgrenset til Nordland. ⁷⁶ I likhet med rapporten fra Nifl sådde denne tvil om antagelsen om at store bruk uten videre er mer lønnsomme.

Økonomirådgiver Lyder Sund i Tine Nord, som ledet gruppa som sto bak rapporten, konkluderte overfor Nationen med at «det viktigste er å drifte godt, uansett om bruket er stort eller lite». ⁷⁷

I januar 2000 fikk bøndene som hadde møtt opp til debatt om norsk landbrukspolitikk og Bondevikregjeringens landbruksmelding i Lånke, høre at det var nødvendig å kvitte seg med mindre bruk for å øke lønnsomheten hos de som ble igjen. Oppfordringen var ikke til å misforstå: Bygg større.

I februar 2010, ble banksjef Oddvar Vigdenes i Hegra Sparebank, i samme nordtrønderske kommune, intervjuet

i Nasjonen. Hans beskjed til bøndene i kommunen var en annen enn den de fikk servert vinteren ti år tidligere.⁷⁸

«Me har vore gjennom ein periode då alt i landbruket skulle løysats med sandrifter og storproduksjon. Men no ser me at dette ikkje gir betre lønnsend. Stordrift gir nye faste kostnader som meir enn et opp dei auka inntektene,» slo Vigdenes fast.

De nye kostnadene Vigdenes pekte på, handler om alt fra større og dyrere fjøs og traktorer, til dyrt vedlikehold og ikke minst store avstander mellom jordbruksareal.

Problemet til Vigdenes er at han som banksjef må ha penge igjen når han låner dem ut. Med renter. Banksjefen ville derfor ikke gi lån til store bruk, de var ikke lønnsomme, og han fortalte at han kjente til kollegaer i andre lokale banker som tenkte det samme: «Sparebankane er opprekne av å sikre eit levedyktig landbruk. Men dei siste åra har mange brent seg på å gå lån til store driftseiningar.»

Bakgrunnen for intervjuet var en rapport fra Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning og Bygdeforskning, som Nasjonen hadde skrevet om dagen før, der BU-ordningen, den statlige støtten til investeringer i landbruket, ble gransket. En av konklusjonene var nettopp at større bruk ikke nødvendigvis gir bedre lønnsomhet.⁷⁹

Vigdenes har selv bakgrunn fra Innovasjon Norge, som administrerer BU-ordningen, og mente det var kanalisert altfor mye offentlig investeringsstøtte til store enheter. «I Nord-Trøndelag ser me at økonomien faktisk blir dårlegare når eit bruk utvidar til meir enn 20 til 30 mjølkekyr,» sa banksjefen.

Det er altså ingen automatikk i at lønnsomheten øker i takt med størrelsen. Likevel har dette nærmest blitt en opplest og vedvart sannhet. Dette preger forvaltningen av norsk jordbruk og den offentlige debatten om landbrukspolitikken. Svaret synes å være skrevet på forhånd: effektivisering, rasjonalisering og større bruk.

«Det er klare stordriftsfordeler i melkeproduksjonen,» heter det altså i landbruksmeldingen fra 2000. Bak denne sannheten ligger en god dose ideologi og tro på at stordriftsfordeler automatisk kan hentes ut i landbruket som i deler av industrien.

Ved å slå sammen bruk og gjøre dem større antas det at lønnsomheten, og dermed rekrutteringen, til næringen skal gå opp. La oss ta et eksempel på hvor sterk denne overbevisningen er: Landbruksdepartementet bruker i dag en modell for beregninger i jordbruket som heter Jordmod.⁸⁰ Modellen er en såkalt likevektsmodell. Det som går inn på den ene siden (som antall arbeidstimer, areal, kapital og fôr), gir uttelling på den andre siden.

Det er bygd inn som en forutsetning i denne modellen at større bruk produserer mer, og at inntektene øker i takt med produksjonen.

Høsten 2010 ble Landbruksdepartementet konfrontert med denne forutsetningen i modellen, i form av spørsmål fra Høyres stortingsgruppe i forbindelse med behandlingen av statsbudsjettet.⁸¹ Høyre ba om en redegjørelse for eventuelle modellsvakheter og hva konsekvensene ville bli dersom premisset om at inntektene øker med bruksstørrelsen ikke kan legges til grunn.

Landbruksdepartementet bekreftet i sitt svar at dette faktisk var en forutsetning i modellen og hevdet at premisset er godt dokumentert. Deretter konkluderte departementet med at det også kan «begrunnes teoretisk med at økt driftsomfang normalt vil innebære krav til høyere arbeidsvederlag», og «dette trekket ved modellen er derfor ingen svakhet, men heller en nødvendig og realistisk forutsetning».

Dette betyr at når du driver større, vil det normalt innebære at du krever høyere inntekt. Det er derfor nødvendig å forutsette dette i modellen.

Deretter skriver departementet følgende: «Hvis man derimot skulle redusere avkastingsnivået til arbeid ved økt bruksstørrelse, ville modellresultatet, alt annet likt, gi et urealistisk høyt aktivitetsnivå i jordbruket målt i faktorisats (arbeid, kapital, areal, dyr) og produksjon.»

«Avkastingsnivået til arbeid» er her andre ord for inntekt. Departementet mener altså at det er urealistisk å se for seg en produksjon på dagens nivå (et høyt aktivitetsnivå i jordbruket) uten å forutsette at inntektene øker i takt med størrelse og produksjon.

Problemet med denne argumentasjonen er at vi har fått færre og større bruk i Norge, og produktiviteten i jordbruket har aldri vært like høy. Aldri før har så få bønder produsert så mye mat. Men inntektene har altså ikke økt, slik forutsetningene i modellen skulle tilsi.

Jakt på høyest mulig produktivitet blir stadig viktigere i landbrukspolitikken. Når det snakkes om produktivitsvekst, handler det som regel ikke om arealproduktivitet, eller evnen

til å forvalte ressursene på en best mulig måte for matproduksjonen. Det handler først og fremst om hvordan en skal få mest mulig ut av arbeidskraften og kapitalen som skytes inn.

Produktivitsvekst, slik ordet gjerne brukes i landbruksdebatten, handler med andre ord om *arbeidsproduktivitet*. Det handler ikke om hvor mye du får ut av hver enkelt arealenhet, hvor fruktbart jorda er og hvordan produksjonen foregår.

Produktiviteten, målt i produksjon per arealenhet, kan være langt høyere på et mindre bruk med høy arbeidsintensivitet. Dette kommer ikke fram i en jakt på produktivitsvekst som først og fremst handler om å få færre til å gjøre den samme jobben.

Det er ingenting galt med mål om høyere arbeidsproduktivitet i seg selv. Men som et ensidig mål, uten hensyn til hvordan jobben gjøres, er det problematisk. Det er ikke noe poeng at flest mulig skal gjøre jobben, men det er også en dårlig idé å ha et ensidig mål om at den skal gjøres av færrest mulig.

«Jeg tror vi må akseptere strukturendringene. Det kommer vi ikke bort fra,» sa Høyres Svein Flåtten under stortingsdebatten om jordbruksoppgjøret i 2011.⁸² Bakgrunnen var den politiske enigheten i salen om at strukturasjonalisering gir høyere arbeidsproduktivitet.

Flåtten konkluderer med: «Derfor må vi ha systemer som belønner, stimulerer og sørger for at det blir planlagt strukturendringer. Vi må bruke de offentlige tilskuddene på en måte som honorerer produktivitet, investeringslyst og pågangsmot.»

Med andre ord må tilskuddene øke for å sikre en produksjon

som ikke nødvendigvis er driftsmessig lønnsom, men som anses som produktiv fordi det sikrer høy produksjon til lave kostnader. Slik omdefineres også målet for norsk jordbruk. For hva er landbrukets hovedoppgave? Det er å forvalte norske ressurser for å produsere mat.

At denne oppgaven overlates til færrest mulig bønder, for å øke arbeidsproduktiviteten, betyr i seg selv verken at man produserer mer mat eller at man gjør det på en fornuftig måte.

Bak stordriftstranken ligger en antagelse om at det avgjørende for inntektene i jordbruket er volum og størrelse. Men mye tyder altså på at det ikke er fullt så enkelt.

Jordbruk og matproduksjon er en økonomisk aktivitet som i mange tilfeller er kjennetegnet av mangel på stordriftsfordeler. Fordi tilgang på og forvaltning av areal er avgjørende. Det er ikke gitt at store arealer og volum er mest hensiktsmessig.

Ensidig jakt på arbeidsproduktivitetsvekst tar ikke hensyn til dette. Ingen er imot høy produktivitet. Spørsmålet er hvordan man oppnår dette.



Å stille spørsmål ved antagelsen om stordriftsfordeler i jordbruket er å legge hodet frivillig på huggestaben. Da Nationen gjorde det på kommentar plass i august 2010, rykket ekspedisjonssjef i Landbruksdepartementet Leif Forsell ut og slo fast at det var «meningsløst» å hevde at «det er stordriftsulemper innenfor den skalaen vi har i norsk jordbruk».⁸⁵

Dokumentasjonen av arbeids- og kostnadsmessige ulemper for mindre bruk var omfattende, hevdet ekspedisjonssjefen.

To måneder senere presenterte avisa de samme tallene fra driftsgranskningene som vi har brukt i vår oversikt over lønnsomhet og størrelse. Denne gangen var det daværende statssekretær Ola T. Heggens tur til å snakke på vegne av departementet. «Det er ikke tvil om at det finnes stordriftsulemper,» sa Heggem.⁸⁴

På tross av denne erkjennelsen, og at det altså ikke er noen automatikk i at lønnsomheten øker med størrelsen, preges forvaltningsregimet i norsk landbruk av en overdreven tro på stordriftsfordeler.

Denne troen preger også landbruksmeldingen som ble lagt fram av regjeringen like før jul 2011. Der heter det at «markedskreftene virker i retning av sentralisering og forekomsten av skalafordeler i produksjonene gjør at målet krever aktiv bruk av virkemidler for at det skal kunne nås». Målet det snakkes om, er «et aktivt jordbruk over hele landet».

I forlengelsen av dette settes det som forutsetning at «skalafordeelene er entydige for driftsbygningene. Det er behov for både mindre kapital og mindre arbeidskraft per produsert enhet ved økende størrelse».

Vi skal ikke hevde at store bruk per definisjon ikke kan være lønnsomme, ja i enkelte tilfeller mer lønnsomme enn mindre bruk. Å øke produksjonsomfanget til et bruk kan generere økte inntekter. Vi skal heller ikke hevde at det nødvendigvis vil være mer lønnsomt, for den enkelte bonden og marprodusjonen, å gjøre brukene mindre.

Det vi stiller spørsmål ved, er en politikk som *forutsetter* at det er en klar sammenheng mellom vekst og økt fortjeneste, at kostnadene per produsert enhet synker i takt med at brukene blir større. En politikk som reduserer mindre bruk nærmest til en trussel mot fornuft og lønnsomhet i næringen, og dermed til en byrde for matproduksjonen. Fordi én ting teller mer enn noe annet.

4. Mangfoldsmynen

Et liberalisert marked vil gi oss bedre mat og større mangfold.

